

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földtudományok Doktori Iskola
Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

A budapesti várostérségi periféria földrajzi átalakulásának folyamatai

Doktori (PhD) értekezés tézisei

Szabó Tünde

Témavezető:
Dr. Kovács Zoltán
tanszékvezető egyetemi tanár

Szeged
2016

I. Kutatási előzmények

A neoliberais átalakulás világszerte új körülményeket teremtett a városfejlődés számára: a tőke fokozódó mértékben nyer irányító szerepet a gazdaság mellett a társadalmi és politikai viszonyok alakításában is. A neoliberais átalakulás és a piaci folyamatok megváltoztatták a munka és a tőke kapcsolatát. Az eltérő munka-tőke viszonyrendszer átrendezte a társadalom csoportviszonyait és mobilitás pályáit, jelentősen hozzájárulva a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez (Gentile et al., 2012). A társadalmi struktúrák átalakulása együtt járt a társadalom és a gazdaság térbeliségének megváltozásával, a földrajzi térben érzékelt egyenlőtlenségek növekedésével.

A neoliberais urbanizáció különösen nagy átalakulásokat hozott a nagyvárosok szuburbán övében, valamint a vidéki és városodott területeket elválasztó határzónában, a metropolisz periferiáján. Az összefoglalóan posztsuburbanizációnak nevezett folyamat a periférikus területek globális termelésbe történő fokozódó bekapcsolódását írja le (például Keil-Young, 2011). Ennek során a munkába járás mintái összetettebbé válnak, mivel a központi városba való ingázás jelentősége csökken, miközben a várostérségi központok közötti áramlás növekszik. A várostérségi térszerkezet hierarchikus jellege oldódik, és egyre inkább többközpontúvá válik, ahol a központok közötti keresztingázás mind gyakoribb jelenség (Hall, 2009).

A Budapest környékén zajló posztsuburbán ingázási folyamatokkal foglalkozó elemzés csak a legutóbbi időben jelent meg (Keserű, 2013). Ezzel szemben jól felderítettek a posztsuburbán fejlődés más folyamatait, például az életkörülmények iránti igény változása következtében fellépő lakásvizonyok átalakulása. A szuburbanizáció elméleti alapjait taglaló írások a jelenség sokrétű értelmezésére világítanak rá (Timár, 1999). A kritikai megközelítésű munkák a szuburbanizációt a neoliberais kapitalizmust fenntartó egyenlőtlen fejlődés térbeli megvalósulásaként értelmezik (Timár-Váradi, 2000).

Számos kérdés maradt ugyanakkor nyitva a várostérségi periféria térszerkezeti átalakulásával kapcsolatban. Empirikusan nem, vagy nem megfelelően bizonyított feltételezéseket fogadunk el tényként, amikor például a gazdaság szuburbanizációjáról, a periférián virágzó termelésről, a periférikus cégek transznacionális hálózatokba ágyazottságról, vagy éppen a globális töltetű metropolizációról beszélünk. Szintén csupán feltételezéseink vannak a periféria formálódásának (termelésének) mechanizmusairól. Nem ismerjük annak az összjátéknak a módját, ahogy a tér alakítását ellenőrző szereplők egyéni cselekvésén, intézményi gyakorlatain, hálózati kapcsolatain keresztül újjáalakul a periféria területhasználata, tájképe.

I. Kutatási kérdések

Doktori disszertációmban két, a budapesti várostérségi periféria térszerkezetét érintő kérdést kívánok megvizsgálni: a központrendszer policentrikusságát, illetve a periféria gazdasági térszerkezetét. Kiindulópontként a nemzetközi és hazai városföldrajzi szakirodalomban fellelhető elméleti állítások szolgáltak. Többek között a nagyvárosi térségek többközpontúvá válásának folyamatát, a városi gazdaság centrifugális irányú kaszkád-mozgását, vagy a piaci folyamatoknak alárendelt poszt-szocialista állam elméleti konstrukcióját mindaddig csak részlegesen igazolták vissza empirikus kutatások a budapesti várostérségben. Ez a kutatási hiány a következő kérdések megfogalmazásához vezetett:

- 1.) Hogyan alakul át a várostérségi periféria központrendszere?
- 2.) Hasonul-e az ingázás által meghatározott térszerkezet a nyugat-európai mintákhoz, azaz megfigyelhető-e a policentrikus településszerkezet kiépülése a budapesti várostérségi periférián?
- 3.) Mi jellemzi a várostérségi periféria gazdaságának térszerkezetét?
- 4.) Az állam és tőke viszonya miként jelenik meg a gazdasági térszerkezetben?

Az érett kapitalizmustársadalmakban fellelhető minták létének vagy hiányának bizonyítása fontos célja volt a munkámnak, ugyanakkor fő

motivációm nem csupán a kapitalista/posztoszocialista folyamatok elkülönítése volt. A különbségek ugyanis az állam és tőke közötti viszonyra utalhatnak, az érett kapitalista, illetve a posztoszocialista városfejlődés körülményei között. Az állam és tőke közötti eltérő kapcsolatok a mikroterekben is vezethetnek eltérő térszerkezet kialakulásához. A nagy térszerkezeti változatosságot felmutató periférikus terekben feltételezhetjük, hogy a hatalmi aréna szereplői között is eltérő jellegű kapcsolatok állhatnak fenn. Ezért a vizsgálati területemen a feltárt egyediségek-hasonlóságok okait nyomozva a periférikus teret létrehozó-újraalkotó erők mechanizmusait keresem a következő kutatási kérdés megválaszolása során:

- 5.) Milyen mechanizmusok termelik újjá a budapesti várostérségi periféria tereit?

II. Alkalmazott módszerek

Kutatásom első szakaszában a lehatárolt várostérségen belül zajló ingázási folyamatokat vizsgáltam. Ehhez felhasználtam a Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszékének részvételével futó ESPON POLYCE munkacímű kutatási projektben alkalmazott módszertant.¹ Vizsgálati területem a budapesti várostérségi periféria 284 településére terjedt ki (így az jóval túlnyúlik a törvényileg lehatárolt Budapesti Agglomeráció határain). A lehatárolás alapja a Budapestre irányuló beingázás volt. A vizsgálati területen belül 56 jelentősebb foglalkoztatási központot kijelölve elemeztem a várostérségi periféria foglalkoztatási központrendszerének változását 1990 és 2011 között.

Az ingázási adatok vizsgálata során a foglalkoztatási központok közötti ingaforgalmat számítottam, szintén a POLYCE projekt során alkalmazott

¹http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_TargetedAnalyses/polyce.html

módszertan alapján. Az ingázási mátrixból a következő számításokkal adtam meg a kölcsönös ingaforgalom értékeit:

$$REC^{AB} = (x^{AB} + y^{BA}) - [x^{AB} - y^{BA}]$$

(ahol REC a kölcsönös ingaforgalom; A és B két tetszőlegesen választott foglalkoztatási központ; x az A -ból B -be, y a B -ből A -ba tartó ingaforgalom)

Két település közötti ingakapcsolat jellegét a kölcsönös ingázás teljes ingázáshoz viszonyított arányával lehetséges megadni:

$$\text{ingaforgalom jellege: } (REC^{AB} / (x^{AB} + y^{BA})) * 100$$

Kutatásom második szakaszában a várostérségi periféria központjaiban jelen lévő társas gazdasági szervezeteket vizsgáltam. Mivel a statisztikai cégalapok megbízhatóságával kapcsolatban rendszeresen kifogások merülnek fel, saját adatbázis összeállítása mellett döntöttem. Az adatbázis összeállításához több cégalap – Opten, HVG Céginfótár, CompLex Céginfo – felületét használtam. Az így előállt adatbázis tartalmazza a vizsgálati terület 56 településének cégeit, postacímmel, a főtevékenység megnevezésével, illetve a lekérdezés idején elérhető legfrissebb (2012/2013-ra vonatkozó) árbevétel adattal. A kutatás során csak a legalább 500 millió Ft árbevétellel rendelkező cégeket vettem figyelembe, ami szám szerint 1313 vállalkozást jelentett.

Az adatbázis térképezésével kapcsolatban megoldandó feladat volt a postai címek konkrét földrajzi térhez kapcsolása. Az adatok megbízhatóságának ellenőrzése, illetve a koncentrált vállalkozói telephelyek meghatározása érdekében helyszíni felmérést végeztem a vizsgálati területen.

A kutatás harmadik, elméleti kérdéseket felvető szakaszában a periférikus tér termelésének mechanizmusait igyekeztem feltárni. Ehhez interjúkat folytattam a várostérségi perem egy kiválasztott településcsoportjában (Szigetszentmiklós, Tököl, Dunaharaszti) a helyi gazdasági és politikai aréna különböző képviselőivel (1. táblázat). Az interjúalanyok szubjektivitásából adódó félrevezető megállapítások elkerülése érdekében

forráskutatást (cikkek, tanulmányok), tovább dokumentumelemzést (tervdokumentumok) végeztem, illetve áttekintettem a fejlesztések jogi környezetét. Mindezeket túl helyszíni felméréseket is folytattam. Egyfajta szubjektív, szociografikus képet igyekeztem felvázolni a kutatásaim helyszínéről: a főbb térbeli kapcsolatokról és akadályokról, a megközelíthetőség és elzártság mintáiról, a települési funkciók földrajzi szerkezetéről és az érzékelt tájképről.

Betöltött pozíció	Hatalmi kötődés	Nem	Kor	Foglalkozás
önkormányzati tisztviselő	helyi állam	férfi	40-50	építész
városüzemeltetési cég vezetője	helyi állam	férfi	35-45	műszaki felsőfokú
helyi politikus	helyi állam	férfi	45-55	vállalkozó
önkormányzati tisztviselő	helyi állam	férfi	50-60	építész
helyi kötődésű politikus	központi állam	férfi	30-40	humán felsőfokú
helyi politikus	helyi állam	férfi	50-60	tanár
befektető	befektető	férfi	40-50	pénzügyi-műszaki

1. táblázat. Az interjúalanyok néhány társadalmi jellemzője

III. Kutatási eredmények

A várostérségi periféria foglalkoztatási központjainak szétszóródása és szelektív megerősödése

Az állam és a piac interakciója formálja a gazdaság térbeli rendjét. A budapesti várostérségi periférián a belső városrégió gazdasága erősödik, amely a foglalkoztatottak számának növekedésében mutatkozik meg. Emellett a külső városrégió kapcsolatai a várostérségen kívül eső területekkel fokozódnak, ahogy a raktározó-elosztó, valamint a termelő tevékenységek egyre inkább ebben a zónában telepednek meg.

A rendszerváltozás előtti foglalkoztatási szerkezet központjai részben megmaradtak: az ipari jellegű központok egy része szerkezetváltáson ment keresztül (Gödöllő, Solymár, Vác), más városokban a szocialista telephelyektől távol, zöldmezős beruházások keretében indult meg a termelés (Tatabánya, Szigetszentmiklós, Dunakeszi). A külső periférián szerkezeti átalakuláson átesett telephelyein az ipari termelés szervezte újjá a gazdaságot. Ezzel szemben a belső várostérség városaiban az elosztó- és a termeléshez kapcsolódó szolgáltatások, valamint a nagy- és kiskereskedelem okozott felfutást (a városperemi 'big boxok', például Dunakeszi, Biatorbágy).

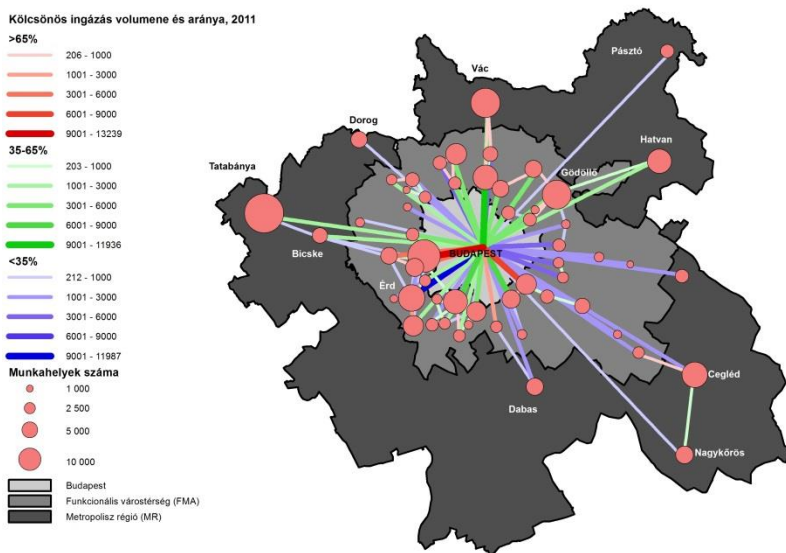
A periféria központrendszerének erősödő policentrikussága, a kölcsönös- és keresztíngázás jelentőségének növekedése

A tőkés átalakulás módosította a foglalkoztatási központok térbeli rendjét, ami az ingázási kapcsolatok megváltozásával járt. A posztszuburbán átalakulás során növekedett a periféria foglalkoztatási központjai közötti ingakapcsolatok intenzitása, valamint a kölcsönös ingázás jelentősége. 2011-re minden korábbit meghaladott az egymással intenzív, kölcsönös ingaforgalmat bonyolító települési kapcsolatok száma a budapesti várostérségi periférián (2. táblázat).

A településközi ingaforgalom jellege (a kölcsönös ingaforgalom a teljes forgalom arányában*) és a kapcsolatok száma				
	hierarchikus <35%	többirányú 35-65%	kölcsönös >65%	Összesen
1990	46	26	14	86
2001	51	19	20	90
2011	47	40	24	111
*csak a 200 főnél nagyobb kölcsönös ingaforgalmat bonyolító kapcsolatokat figyelembe véve				

2. táblázat. A teljes várostérségre számított kölcsönös ingázási kapcsolatok száma, 1990-2011. Forrás: Szabó et al 2014

Az elmúlt húsz évben a budapesti várostérség monocentrikussága oldódott, központrendszere kiegyensúlyozottabbá vált. A népesség áramlási folyamatai utalnak a nyugati urbanizációs mintákhoz való közeledésre. Ugyanakkor az érett kapitalizmusokra jellemző hálózatos-policentrikus városi tereket – a szakirodalom tanúsága szerint – a globálisan szerveződő termelési rendszerek helyi jelenléte alakítja ki (Hall-Pain, 2006). Erre azonban a budapesti nagyvárosi tér esetében csak korlátozottan látunk bizonyítékot. A várostérségi gazdaság többközpontúvá válása látványosan átalakítja a periféria térszerkezetét, ugyanakkor policentrikus városrendszerrel szemben a budapesti várostérség esetében korai lenne (1. ábra).

1. ábra: A kölcsönös ingázás mértéke, aránya és jellemző irányai a budapesti várostérségben, 2011. Forrás: KSH, saját szerkesztés

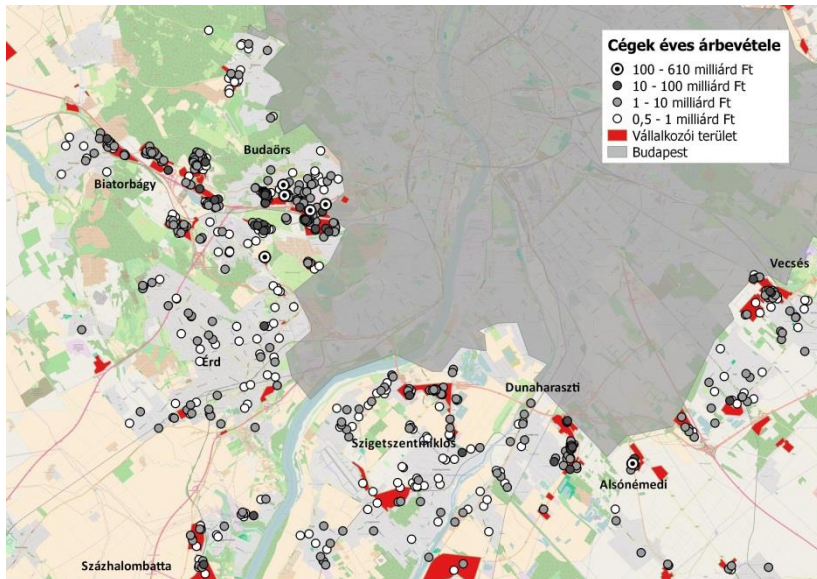
A periféria gazdaságának térszerkezete: belső piac által hajtott várostérségi gazdaság és neoliberális szerkezeti átalakulás

A gazdasági szervezetek ágazati megoszlása jelentősen eltér attól a képtől, amely a nyugati városokról szóló szakirodalom alapján él bennünk. Az adatbázis nemcsak a nagy hozzáadott értékű cégek hiányát mutatja, de még az ipari termelést illetően is meglehetősen szegényes belső várostérséget jelez: itt jóval kevesebb termelő cég van jelen, mint a külső zónában.

A budapesti várostérségi periféria gazdaságának szerkezete tehát nem sokban hasonlít a nyugati várostérségekhez: nem jellemző a magas hozzáadott értékű termelés, ill. szolgáltatások, a kreatív vagy az IT ipar jelenléte (legalább is a nagy árbevételű cégeket tekintve). Ezzel szemben egy részben önellátó (az építési-alapanyagok, szerelvények, gépek kereskedelmének kiugróan magas aránya), részben elosztó (a raktározás, logisztika, szállítás ágazatainak reprezentációja a mintában, különösen a belső várostérségben) gazdaság képe bontakozik ki az adatok elemzése során, ahogyan arra az általam elemzett települések cégadatai is rámutatnak.

A neoliberális állam-tőke viszonyok megjelenése a várostérségi periférián: változékony gazdasági térszerkezet

A cégadatbázis lehetővé tette a cégek térbeli eloszlásának települési szintű vizsgálatát. A periféria egyes helyein koncentráltabban, máshol jóval szétszórtabban jelennek meg a gazdasági szervezetek. A cégek koncentráltóságát nem kizárólag a telephelyek megközelíthetősége határozza meg. Ennek egyik oka lehet, hogy a periféria adottságaiban nincsenek jelentős különbségek: a funkcionális várostérség és a metropoliszrégió ellátottsága közel hasonló. A nagy árbevételű cégek leginkább a periféria legdinamikusabb gazdasági központjaiban (Budaörs-Törökbálint, Fót, Szigetszentmiklós-Dunaharaszti, Vecsés-Gyál) tömörülnek vállalkozói zónákba (2. ábra).

2. ábra: A nagy árbevételű cégek elhelyezkedése a budapesti várostérségi periferián, 2012/13. Forrás: saját szerkesztés

A központi és helyi állam, valamint a tőke összjátéka: tértermelés a hatósági és szabályozási jogkörök gyakorlásával

A tőkés termelés neoliberais rendszerében az államnak kitüntetett szerepe van a tértermelés szabályozásában, például a makrogazdasági keretek felállításán, a jövedelem egyes társadalmi csoportok közötti szétosztásán, vagy éppen a hatósági intézményrendszeren keresztül. A vizsgálati területemen készített interjúk során számtalan utalás történt az állam piaci folyamatokat befolyásoló működésére. Ezek közül jónéhány az állam hagyományos eszközeire vonatkozik, mint például a helyi adók megállapításának szabályozása, a földtulajdonszerzés közjogi körülményei, az építési és településrendezési szabályozás, stb. Emellett azonban egyes esetekben az állam közvetlen beavatkozását is megfigyelhetjük, amellyel a nagyvárosi periféria közüzemi piacának koncentrációját, és ezen keresztül

az állam hatalmi szerepének további erősödését segíti elő ezen a stratégiai jelentőségű piacon.

A helyi gazdasági elit és a politikai vezetés között egymást kölcsönösen legitimáló kapcsolat jön létre, amelyben a politika és a gazdaság szereplőinek érdekei meglehetősen közel állnak egymáshoz, ezért erős szövetségi rendszerbe képesek szerveződni. A stabil helyi rezsimnek rendszere egy pontig kedvező a központi állam politikai vezetése számára is, ezért az bizonyos (településrendezési, hatósági) eszközökkel segíti a kölcsönös függés helyi viszonyainak kialakítását. Az utóbbi években azonban az állami hatalom koncentrációjának vagyunk tanúi, amely a döntéshozás minél nagyobb hányadát a központi állam szintjére helyezte át. A közhatalom koncentrációja és annak felhasználása a tőketulajdonosok érdekében a neoliberális rendszerek sajátossága. Mindennek hatására a helyi termelés feletti kontroll távolabb kerül a konkrét földrajzi helytől. A tőke számára értékes helyeket kiemelt figyelemben részesíti a központi állam, míg a „nem piacosítható” helyek – hatalommal bíró szószólók híján – másodlagos jelentőségűekké válnak.

IV. A témában eddig megjelent publikációk

Szabó T. (2015) Tértermelés a budapesti várostérség peremén – amit a gazdaság morfológiája elárul. *Tér és Társadalom*. (29)4. 60-78.

Kondor A. Cs., Szabó T., Juhász Sz. (2015): Specific features of tourism in the urban-rural fringe. A case study of Aquaworld Resort Budapest. In: Tózsá I., Zátori A. (eds): *Regional Studies Association, Metropolitan Tourism Experience Development Conference Proceedings. Budapest, Hungary. 28-30 January 2015*. Corvinus University, 68-78.

Szabó, T., Szabó, B., Kovács, Z. (2014) Polycentric urban development in post-socialist context: the case of the Budapest Metropolitan Region. *Hungarian Geographical Bulletin*, (63)3. 287-301.

Kovács Z., Szabó T. (2013) A policentrikus városfejlődés térfolyamatai Közép-Európában. *Településföldrajzi Közlemények*, (2)1. pp. 6-19

Szabó T., Gauder P., Albel É. (2011): Budapest metropolisz strukturális átalakítása. Válasz Faragó László „Településfejlesztés” című vitairatára. *Tér és Társadalom*, (25)1. 119-132.